



МІЛЮТИН Сергій Юрійович,

*старший науковий співробітник відділу історії
Кіровоградського обласного краєзнавчого музею,
вчитель історії Комунального закладу «Лицей «Науковий»
Міської ради міста Кропивницького»*

ВАСИЛЬ НЕДАЙКАША: СОТНИК АРМІЇ УНР, РОЗВІДНИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ В ЕМІГРАЦІЇ

У статті розглянуто участь Василя Недайкаші в Українській революції 1917 – 1921 рр.; визначено його роль у діяльності розвідки Української Народної Республіки міжвоєнного періоду; на основі залучених епістолярних джерел проаналізовано світогляд В. Недайкаші та окреслено коло його діяльності в еміграції.

Ключові слова: Василь Недайкаша, УНР, Глодоси, розвідка, еміграція.

У 1917 – 1921 рр. частина національно свідомих українців здійснила спробу створити незалежну українську державу. Один з них – молодий офіцер, ветеран Першої світової війни – Василь Денисович Недайкаша. Тривалий час постать В. Недайкаші була маловідомою широкому загалу. Панівна радянська історіографія уважала його участь у боротьбі за незалежність України політичним бандитизмом. Об'єктивно та всебічно проаналізувати життя й діяльність цієї непересічної постаті стало можливим лише після відновлення незалежності України.

Першим спробував дослідити життєвий шлях В. Недайкаші на основі епістолярних джерел краєзнавець Анатолій Ковирьов [13]. Вагомий внесок у вивчення діяльності В. Недайкаші протягом міжвоєнного періоду належить істориком Андрієві Руккасу [21]. Крім того, на короткі біографічні довідки про В. Недайкашу можна натрапити в працях Олександра Скрипника [22] і Ярослава Тинченка [24–25].

Джерельною базою дослідження є неопубліковані авторського суб'єктивізму спогади учасників національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Фотія Мелешка [15–17], Михайла Михайлика [18–19] і Митрофана Калька [6]. Також науковий інтерес для істориків представляють архівно-слідчі справи на соратників В. Недайкаші та його родичів, що зберігаються у фондах Державного архіву Кіровоградської області (далі – ДАКіроО) [7 – 10]. Історик А. Руккас виявив цінні документи про міжвоєнний період життя В. Недайкаші у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ) [26; 28–29] та Цен-

трального військового архіву Республіки Польща (далі – САВ) [1]. Унікальні документи збереглися в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗРУ), які дають змогу дослідити історію контактів В. Недайкаші з радянськими спецслужбами [4 – 5]. Неоціненним джерелом для дослідження є епістолярна спадщина В. Недайкаші, що зберігається в особистих архівах Оксани Оніс та Миколя Паскаря.

Метою нашої історичної розвідки є всебічне дослідження біографії В. Недайкаші, а також аналіз його світогляду, як одного з провідних діячів української політичної еміграції у Франції.

В істориків немає одностайної думки щодо точної дати народження Василя Недайкаші. Зокрема, А. Руккас [21, с. 87] та Роман Коваль [12, с. 192] називають 20 березня 1896 р., історик Я. Тинченко [24, с. 295] і краєзнавець Володимир Босько вказують 21 березня 1896 р. [3, с. 61], а в одному з документів, який зберігся в особистому архіві О. Оніс, фігурує дата 22 березня 1895 р. Точно відомо, що В. Недайкаша з'явився на світ у с. Глодоси Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області) у родині хліборобів. Батько, Денис Недайкаша, з козацького роду й, за твердженням сина, жив виключно для родини, вирізнявся працьовитістю та наполегливістю, а також мав творчі здібності, зокрема писав вірші, проте ніколи цього не афішував і навіть просив дітей, щоб ті нікому про це не говорили. Мати, Олександра Мелешко, була вимогливою, але турботливою жінкою, яка власним прикладом намагалася



прищепити дітям високі моральні цінності. Активну участь у вихованні В. Недайкаші також брали бабуся Катерина та тітка Домка. Крім Василя, у подружжя було ще четверо синів: Петро (1898 р. н.), Іван (1900 р. н.), Порфир (1903 р. н.) і Михайло (1908 р. н.); три дочки: Єлизавета, Ольга й Марія (1906 р. н.).

Початкову освіту Василь здобув у двокласній школі рідного села. Потім декілька років займався самоосвітою під наглядом сільського вчителя. У 1912 р. вступив до вчительської семінарії в м. Олександрія. Про цей період життя В. Недайкаші відомо мало. Фрагментарні відомості дають змогу зробити висновок, що під час навчання в Олександрії Василь живо цікавився українською літературою та стежив за політичними процесами, які відбувалися в Російській імперії. У результаті пошуку краєзнавець А. Ковирьов здобув інформацію, про те що В. Недайкашу в 1913 р. могли відрахувати з семінарії за участь у святкуванні дня народження Тараса Шевченка, однак завдяки особистому заступництву директора семінарії юнак зміг продовжити навчання [13, с. 41].

У 1914 р. почалася Перша світова війна, яка докорінно змінила життя не тільки В. Недайкаші, але й усього світу. Після завершення навчання Василя мобілізували до Російської імператорської армії. У 1916 р. він пройшов прискорений курс навчання у Віленському військовому училищі, яке тоді знаходилося в м. Полтава, та отримав перше офіцерське звання прапорщика [21, с. 87]. Під час бойових дій служив у 106-му піхотному Уфимському полку, який у складі 27-ої піхотної дивізії діяв на Південно-Західному фронті. Про свій досвід командування під час Першої світової війни В. Недайкаша писав родичам таке: «Я не був офіцером царського звання. Для мене в першу чергу кожен вояк був людиною. Отже, мій обов'язок був пояснити йому, як найліпше він може уберегти своє життя в бою, як рівно й те, що боєзугтвo є більш небезпечне, як добре виконаний обов'язок. Це я не робив у типових для офіцерів лекціях, а часто розповідав про реальні події, як безглуздо гинули люди та як били ворога ті, хто вірно виконував завдання. Перед боєм я старанно пояснював, як найліпше виконати те, що нам наказують, а також те, де буде найбільша небезпека. Такий підхід до справи дав добрі наслідки. Наша рота завжди виконувала завдання і втрати були порівняно незначні».

У 1917 р. царська армія почала розвалюватися. В умовах деморалізації фронтних частин В. Недайкаша за власним бажанням перевівся до українізованого корпусу, проте прослужив там недовго, згодом демобілізувався та повернувся до рідного села. Після повернення в Глодоси В. Недайкаша влаштувався на роботу в місцеву гімназію й не полишав надії на здобуття вищої освіти.

Деградація царської армії та революційні події 1917 р. кардинально змінили життя Глодос. Для захисту рідного села від мародерів та озброєних дезертирів, які самочинно полишали фронт та під впливом агітаторів поспішали додому на переділ поміщицької землі, учитель Ілько Бондаренко та учасник Першої світової війни Ф. Мелешко створили загін Вільного козацтва. Спочатку цей загін виконував функції територіальної оборони, однак дуже швидко став центром поширення самостійницьких ідей. Водночас у селі вирувало активне політичне життя: Глодоси були вкрай не однорідні за своїми політичними симпатіями. На початку революції найбільш популярними виявилися соціал-демократи, які ділилися на самостійників та федералістів. Влітку 1917 р. спостерігалися політичні дебати. З-поміж самостійників найбільшу активність виявляли І. Бондаренко, Ф. Мелешко, Аврам Березняк і В. Недайкаша.

Унаслідок Жовтневого перевороту в Росії до влади прийшли більшовики, які мали на меті збройним шляхом поширити свій вплив на територію України. Червоні швидко взяли під контроль залізничні шляхи, що дало їм стратегічну перевагу. Зайнявши Новоукраїнку, червоні почали концентрувати сили для того, щоб завдати удару на Глодоси та інші села, де населення підтримувало УНР. Розвідка повідомляла в Глодоси про ймовірність наступу, однак попри це червоним вдалося досягнути тактичної несподіванки. У результаті раптового нападу захисники Глодос втратили п'ятьох козаків убитими, з-поміж яких талановитий поет і оратор Іван Чуйко. Мемуарист М. Михайлик стверджує, що вночі того самого дня глодосяни відступили до с. Маркове [18, с. 13]. Іншої думки дотримується Ф. Мелешко, зазначаючи, що перший напад червоних було успішно відбито, а відступ організовано значно пізніше [15, с. 21].

Організувати ефективну боротьбу проти більшовиків, які зайняли значну частину України, вдалося лише після підписання Брест-Литовського мирного договору з Німеччиною та її союзниками. На початку березня 1918 р. українці разом з союзниками почали спільні військові дії проти більшовиків. Німецько-австрійські війська витіснили противника зі станції Бобринська (нині м. Сміла на Черкащині), а козаки провели успішний наступ на станцію Адабаш і м. Новоукраїнку. Українсько-німецькі сили мали кількісну і якісну перевагу тому червоні не змогли утримати зайняті позиції та були змушені відступити, проте в українців не обійшлося без втрат: під час рекогносцировки загинув І. Бондаренко.

Як засвідчили подальші події, німецько-австрійські союзники та гетьман Павло Скоропадський з підозрою ставилися до іррегулярних військових підрозділів й прагнули ліквідувати



загони Вільного козацтва. Один зі свідків тих подій згадував, що вже на третій день після Великодня 1918 р. до Глодос прибули австрійські війська для того, щоб роззброїти козацтво та за можливості заарештувати Ф. Мелешка, Тихона Березняка та В. Недайкашу. Козаки здали частину зброї, переважно старої, а частину приховали [18, с. 14]. Зазначимо, що уникнути арешту ватажкам глодоських самостійників вдалося завдяки заступництву полковника легіону Українських Січових Стрільців – Василя Вишиваного.

Безсумнівно, В. Недайкаша, як переконаний республіканець, негативно ставився до постаті П. Скоропадського, а особливо до його кадрової політики та стосунків з Росією, однак тривалий час, щоб уникнути арешту, був змушений переховуватися від нової влади. Дії німецько-австрійських військ та гетьманської адміністрації, спрямовані на часткову реставрацію старих порядків і свавілля поміщиків швидко налаштували переважну більшість селян проти гетьмана. Цим скористалися супротивники П. Скоропадського та численні політичні авантюристи. Є інформація, що В. Недайкаша сформував з односельців загін, який боровся проти урядових військ у Єлисаветградському та Олександрівському повітах [19, с. 5]. Також частина глодосян на чолі з Ф. Мелешком узяла активну участь у захопленні Єлисаветграду [15, с. 22]. Гетьманський уряд не мав змоги ефективно протидіяти військам УНР, оскільки втратив підтримку Німеччини та Австро-Угорщини. Через це він пішов на зближення з білогвардійцями, що прискорило крах гетьманату. 14 грудня 1918 р. П. Скоропадський відрікся від влади.

Після ліквідації гетьманського режиму на значній території України сформувався вакуум влади, який намагалися заповнити різні політичні сили. У Глодосах, як і раніше, боротьба точилася між самостійниками та лівими радикалами, ідейно близькими до більшовиків. Петлюрівцям вдалося заарештувати ватажків лівих – Івана Трипольського, Романа Чухрія та М. Калька, однак вони швидко опинилися на свободі й почали шукати союзників. Згадуючи ті події, М. Калько зазначав, що спочатку вони вийшли на контакт з Борисом Шварцбургом, який допоміг налагодити співпрацю з більшовиком Тиковим. Разом з соратниками М. Калько таємно прибув у Глодоси і почав формувати групу для захоплення влади в селі. Інформацію для І. Трипольського та М. Калька надавали Ганна Сумська та Віра Маринич. Завдяки їм вдалося дізнатися, як охороняють штаб і де самостійники зберігають кулемети [6, арк. 14]. Заколотники збиралися в будинку Федора Мунтяна, який мешкав на краю села. До активної фази операції було залучено 17 осіб, переважна біль-

шість з яких мала бойовий досвід. Першорядне завдання заколотників полягало в захопленні керівного складу петлюрівського гарнізону, а також найбільш активних козаків. Рядових козаків, які не мали реальної загрози, вирішено до ранку не чіпати. Таке рішення обумовлено тим, що козаки розмістилися по власних домівках та значно переважали сили заколотників.

Для досягнення раптової операцію почали пізно вночі. Найперше нейтралізували начальника варти Смоленка, а також вартового Семена Сушка. Першим, хто почав чинити спротив, був Гаврило Хоменко, проте після усвідомлення, що заколот очолюють місцеві соціалісти, а не російські більшовики він прийняв рішення здатися. Без жодного пострілу в полон потрапив один з лідерів самостійників А. Березняк. Крім того, без перешкод вдалося схопити й В. Недайкашу, оскільки той проігнорував заходи безпеки та залишив двері власного помешкання не замкненими. Разом з ним потрапив до полону брат Іван. Обоє після арешту відвели в підвал, який раніше належав купцеві Донцову [6, арк. 17].

Про розвиток подальших подій є дві версії. Перша належить М. Калькові, який запевняв, що наступного дня він разом із соратниками організував низку заходів, щоб сповістити глодосян про зміну влади. Полонених вирішено утримувати під вартою до прибуття основних сил червоних, а потім передати відповідним органам [6, арк. 20]. Однак один із полонених, а саме молодий козак Іван Кубрак, видаючи себе за симпатика більшовиків після звільнення вирушив на станцію Помічна де у той час перебував Дорошенківський полк Армії УНР. Після ознайомлення із ситуацією частина вояків полку рушила на Глодоси, захопила село та взяла в полон більшість заколотників, яких пізніше розстріляли. З-поміж них було убито одного із організаторів заколоту Р. Чухрія [6, арк. 21]. За версією М. Михайлика, військам у Помічній про ситуацію в Глодосах повідомив козак, який уникнув полону [19, с. 5].

Уцілілі заколотники під керівництвом М. Калька та І. Трипольського втекли й тимчасово перейшли до партизанських методів боротьби, проте звільнені самостійники не могли довго залишатися в рідному селі, оскільки існувала небезпека наступу червоних, які мали перевагу і перебували в Знамянці. З огляду на це В. Недайкаша разом з побратимами приєднався до Дорошенківського полку, який ще деякий час діяв між Помічною та Людмилівкою.

У першій половині 1919 р. ситуація в Україні різко змінювалася. Під тиском червоних війська УНР відступали на захід, однак до триумфу більшовиків було далеко. На захопленій території більшовики спробували реалізувати соціально-економічні експерименти, які



не підтримали селяни, а навпаки, стимулювали повстання. Найбільше повстання в межах Єлисаветградського повіту проти червоних організував отаман Никифор Григор'єв. Дії Н. Григор'єва дестабілізували тил червоних, а невдала спроба більшовиків знищити лідера анархістів Нестора Махна унеможливила ефективну боротьбу РСЧА проти Добровольчої армії на півдні й сході України. Червоним вдалося завдати поразки Н. Григор'єву, однак вони не змогли втримати фронт проти денікінців і поспішно відступали.

Улітку на Єлисаветградщину прибули махновці, які зберегли боєздатність і на деякий час зайняли Глодоси. У пошуках союзників Н. Махно вийшов на зв'язок з місцевими самостійниками та запросив їх на аудієнцію. З-поміж тих, хто відгукнувся на запрошення, були Ф. Мелешко, В. Недайкаша і Т. Березняк. Про ту зустріч один з її учасників згадував так: «Махно обійшовся з нами дуже чемно. Сам запропонував, аби ми обрали, що від нього хочемо. Коли забажаємо – можемо залишитися при ньому, коли ні – то він може нам видати трохи зброї, щоб ми організували загін для боротьби з більшовиками, але попередив, щоб не думали повернути зброю проти нього» [16, с. 13]. Відсутність інформації від штабу УНР та наближення Добровольчої армії спонукали глодоських самостійників тимчасово погодитися на пропозицію. Безсумнівно, для В. Недайкаши і його побратимів махновщина була ідеологічно не прийнятна, проте співпраця з Нестором Махном давала змогу озброїтися та підготуватися до підходу основних сил Дієвої армії УНР.

Ближче до осені з'явилася інформація, що війська УНР концентруються на Поділлі. Для налагодження зв'язку з основними силами В. Недайкаша, Ф. Мелешко і ще двоє козаків вирушили на захід. У с. Добровеличківка до їхнього товариства приєднався Дмитро Хорунжий [17, с. 14]. Під час цієї акції їм вдалося захопити коней та зброю, однак пошуки українських військ не мали успіху. На початку вересня 1919 р. глодосцям вдалося з'єднатися з Київською групою Дієвої армії УНР. У ній В. Недайкаша очолив кулеметну сотню, яка входила до 14-го полку Низових Запорожців 5-ої Селянської дивізії [19, с. 7]. Про свій стиль командування сотнею В. Недайкаша згадував у листі до родича і колишнього підлеглого Миколи Сумського: «Я був командиром, але командував усіма лише під час боїв, а в решту ваших справ не втручався. Я навіть не вимагав, аби ви називали мене командиром, бо знав, що кожна людина має свій характер, свою вдачу. Коли б я хотів усе те перемінити, це могло б погано позначитися на наслідках боїв. У боях я був часто суворий. Більшість про це знала, і тому ми воювали дуже добре, набагато ліпше від інших».

Перша масштабна сутичка з денікінцями, у якій брав участь В. Недайкаша, відбулася неподалік від сіл Охримова і Красносілка вздовж р. Південний Буг. Стратегічний задум Добровольчої армії полягав у тому, щоб розрізати сили армії УНР, захопити Козятин і водночас відкрити шлях на Вінницю. Війська, підпорядковані В. Недайкаші, вступили в бій, нанесли значної шкоди живій силі противника й захопили багато трофеїв [15, с. 23; 19, с. 7], однак через відсутність резервів і слабкий тил українські війська не змогли закріпити локальний успіх та перевести його в стратегічну перевагу над противником. Це спонукало українців відійти до станції Вапнярка.

6 жовтня 1919 р. у с. Вищеольчедаїв на Вінничині отаман Юрко Тютюнник наказав В. Недайкаші організувати в тилу білогвардійців партизанську діяльність. На думку А. Руккаса, таке рішення обумовлено наявністю у В. Недайкаши досвіду в організації партизанської боротьби [21, с. 88]. Уважаємо, що однією з причин такого рішення Ю. Тютюнника міг бути конфлікт помічника командувача 5-ї Селянської дивізії Андрія Вовка та військового інспектора Зубкова з глодосцями. Крім того, на рішення Ю. Тютюнника могла вплинути також санітарна ситуація в армії, оскільки вояки почали масово хворіти на тиф.

У рейд тилами Добровольчої армії В. Недайкаша вирушив разом із групою Андрія Гулого-Гуленка. 24 жовтня в с. Писарівка вони розділилися: В. Недайкаша повернув на Глодоси, а А. Гулий-Гуленко продовжив шлях у східному напрямі. В. Недайкаша перехворів на тиф, проте не полишив роботу щодо дестабілізації тилу білогвардійців. Ситуація в Глодосах та околицях залишалася не визначеною. Українським повстанцям бракувало зброї: більшість козаків були озброєні гвинтівками й не мали кулеметів. Місцеві більшовики мали один кулемет, проте чисельно поступалися петлюрівцям та денікінцям. Денікінці кількісно переважали противників, однак не мали підтримки місцевого населення. Для ефективної боротьби з білогвардійцями В. Недайкаша і Ф. Мелешко почали співпрацю із загоном М. Калька. На Караказелівських хуторах відбулася зустріч керівників петлюрівців та місцевих більшовиків, у результаті якої вони домовилися про спільні дії проти білих.

На початку січня 1920 р. становище денікінців стало катастрофічним, частина з них навіть перейшла на бік місцевих петлюрівців. Українські повстанці скористалися ситуацією та організували напад на гарнізон денікінців, який розмістився в с. Фурманівка. Мета цієї акції – поповнення запасів зброї для подальшого наступу на Глодоси [19, с. 8]. До нападу на Фурманівку планувалося залучити глодоських



більшовиків, однак ті відмовилися [6, арк. 40]. Керував операцією Ф. Мелешко. Для досягнення тактичної несподіванки наступ почали пізно вночі. Операція почалася успішно, оскільки частину рядових денікінців вдалося захопити в полон без бою, проте штаб гарнізону чинив опір. Під час спроби захопити штаб Ф. Мелешка поранили в руку й командування перейняв В. Недайкаша. Бій закінчився тим, що будинок, де перебував штаб гарнізону, вдалося захопити, однак більшості офіцерів пощастило втекти. На думку Ф. Мелешка, бій за Фурманівку закінчився успішно для українських повстанців, оскільки ті мали незначні втрати й змогли захопити чимало коней та військового майна [15, с. 23]. За версією М. Михайлика, українські повстанці в цій акції не досягли відчутних успіхів через організаційні прорахунки й не змогли захопити штаб та ресурси противника [19, с. 8]. Ще більш категорично про ці події висловився М. Калько, який назвав спробу петлюрівців захопити гарнізон Фурманівки провалом [6, арк. 41]. На нашу думку, бій за Фурманівку це локальний успіх українських повстанців тактичного характеру, який не дав жодної стратегічної переваги.

Наприкінці січня 1920 р. під тиском червоних денікінці поспіхом відступали з Єлисаветградського повіту. Відступ перетворився на панічну втечу. Згодом до Глодос наблизилася частина Дієвої армії УНР й В. Недайкаша отримав інструкції з підготовки до повстання проти червоних [21, с. 88]. На початку квітня 1920 р. загін В. Недайкаші мав декілька зіткнень з військами червоних неподалік від с. Злинка. Про ті події В. Недайкаша згадував так: «Після успішного бою під Злинкою ми відірвалися від червоної армії, бо повстанці не могли тримати позиції. Більшовики довідалися, хто зробив повстання, і з помсти окупували Глодоси та спалили будинки всіх проводирів, у тому числі й нашу хату. Як виявилось потім, вони зруйнували нашу господарку так жорстоко, що не лишили навіть свинарника, який спалили разом зі свинями. Коли на третій день ми вибили більшовиків з села, я знаючи добре, як дорога господарка для батьків, не мав відваги піти додому, а пішов до хрещеного батька Оверка Добровольського».

Про те, що відбувалося далі, В. Недайкаша згадав через багато років у листах до брата Петра й друга Івана Кирстюка: «Мати все ж таки довідалася де я сплю, і прийшла до мене. Зробила обережний закид, що я так зле зробив, що пішов до чужих. Я ще й на цей раз пробував удати, що сплю. Мати сказала: «Не прикидайся, ти вже не спиш. Чому ти не прийшов додому»? На це я відповів, що не прийшов до дому, бо дому вже немає. Я знаю, як це болоче для вас, і не хотів своєю присутністю нагадувати вам про це. Повинен визнати, що це було не щиро.

Я більше боявся за свої власні почуття, як за батька й матір.

Вставай, вже обід, і проси всіх старшин до нас на гостини. Я аж підскаочив від її слів. Як, у вас же все зруйнували. Не турбуйся, хватить ще, аби ми гостили вас у себе. Може, це вже в останній раз відповіла мати. Не можна було помітити жодних ознак її переживань, що рідню так страшно матеріально знищили. Батька тоді не було вдома. Він передчував загрозу і пробував урятувати коней, що і осяг.

Коли ми прийшли на спалене подвір'я, то по дворі бігала єдина курка, яка уціліла і яка весь час кричала. Треба було бачити, як мати й бабця гостили нас, хоч через вікно можна було бачити руїну нашої ферми. Після гостин ми вирушили в інше село.

Через два-три дні нас у Карбівському лісі знайшов батько. На стійці стояв Порфир, пізнав батька і прибіг до мене, щоб довідатися, як вчинити, чи пропускати батька. Порфиру стало соромно, він боявся й не хотів пускати батька, однак я заявив, що було б нелюдяно відмовити батьку побачитися з синами.

Я дуже добре запам'ятав останні слова батька: «Я приїхав, аби попроситися і поблагословити вас. Про нас не турбуйтеся. Воюйте. Переможете – побачимося. Не переможете, то це, напевно, буде остання наша зустріч».

Ми мали надію, що нарешті розіб'ємо більшовиків, й нам було легше воювати. Як видно і мати, і батько вже тієї надії не мали та все ж таки знайшли моральну силу, аби не тільки нам не докоряти, а дати нам мужність боротися далі».

На початку червня 1920 р. В. Недайкаша вирушив зі своїм загоном на з'єднання з Дієвою армією УНР генерала Михайла Омиляновича-Павленка, яка тоді тримала фронт проти червоних у районі Ямполь на Поділлі. За збереженими свідченнями з'ясовано, що В. Недайкаші вдалося привести на з'єднання з основними силами УНР близько 60 бійців [2, с. 341]. 5 червня загін глодосян увійшов до складу Повстанського відділу сотника Г. Нестеренка 1-ї Запорізької стрілецької дивізії [28, арк. 19; 21, с. 88]. Наприкінці червня В. Недайкаша очолив курінь Низових Запорожців, який разом з Богуно-Кармелюцьким та Брацлавсько-Гайсинським куренями увійшов до складу 2-ї бригади під керівництвом Івана Литвиненка [21, с. 88]. Згодом В. Недайкаша отримав звання сотника, а брати Петро та Іван стали хорунжими.

Під командуванням В. Недайкаші низовики виявили себе мужніми й професійними воювачами. Про підрозділ В. Недайкаші добре знали в Дієвій армії УНР. Ось як оцінив його вояк полку Чорних Запорожців Валентин Сім'янець: «Починали глодосяни як повстанці-партизани. І способи воювати по-партизанському завжди



застосовували, де тільки хоч трохи можна було. Хоч кажуть, що один у полі не воїн, та до Низових це прикласти не можна, бо Низові були повним запереченням цього твердження. Билися вони добре і гуртом, і поодинці – кожен із них був бойовою одиницею й сам собі командир» [11, с. 194 – 195]. Високо оцінив діяльність низовиків ще один вояк полку Чорних Запорожців Никифор Авраменко, наголошуючи, що курінь під командуванням В. Недайкаші був дружним та бойовим [2, с. 341]. Сам В. Недайкаша стримано реагував на таку похвалу й пояснював свої успіхи на полі бою добрим знанням математики й умінням аналізувати ситуацію.

У листуванні В. Недайкаша часто згадував молодшого брата Івана, який воював під його командуванням. Ці спогади є цінним джерелом інформації про бойовий шлях Низових Запорожців, тому вважаємо більш детально зупинитися на них: «Був випадок, коли пораненого покинули, а самі відійшли. Іван довідався про це й повернувся назад і з великими труднощами через три дні привіз пораненого до нас. Коли я викликав Івана до себе і заявив, що за такі випадки можуть навіть судити, то він спокійно відповів: «Я знаю, що таке дисципліна, і цьому мене не треба вчити. Я тобі заявляю, що коли трапиться подібний випадок, навіть коли я буду знати, що мене за це розстріляють, я все ж таки піду рятувати того, хто буде в небезпеці». Його любили та поважали і старші, й молодші аж до степені, коли так само ризикували своїм життям. Одного разу під час бою сусідні частини панічно втекли, тому ми мусили спішно відступати, аби не потрапити в оточення. Іван із своєю чотою знаходився від нас приблизно на відстані півтора кілометра для охорони нашого правого крила. Наказ був тримати маєток і без наказу не рухатися. Я послав зв'язкових з наказом відступати, але, як потім виявилось, обидва вони були забиті по дорозі. Ми відійшли кілометрів п'ять, зупинилися у невеликому селі, аби прояснити ситуацію, і почули, що в напрямку маєтку, де знаходився Іван з чотою йде бій. Не було сумніву, що наші боронять маєток згідно наказу. Ми розуміли, що маєток вже оточений і що виходу до чоти немає. Мій заступник запропонував негайно повернутися до маєтку і відбити ворога. Я йому відповів, що ще нічого не відомо, а скоріше за все ми можемо бути оточені так само, як і чота, отже, до повернення розвідки я такого наказу дати не можу, але вже через десять хвилин з'явилися всі командири сотень і заявили, що треба вертатися назад. Я їм пояснив ситуацію і що такого наказу я дати не можу. Вони рішуче заявили, що коли я такого наказу не дам, то вони підуть самовільно. Під їхнім тиском я погодився. Всі так летіли назад, що п'ять кілометрів ми пройшли за неповну годину і негайно почали контратаку. Чоту відбили

і можна сказати, в останню хвилину, бо ворог вже почав возити солому під будинок, в якому замкнулася чота, аби його підпалити».

Доля Івана склалася трагічно. В одному з боїв він отримав тяжке поранення в спину, від чого хлопця паралізувало. Деякі дослідники стверджують, що Іван помер у бою [12, с. 194], однак ця інформація не відповідає дійсності. В одному з листів до родичів В. Недайкаша згадував, що Іван помер на 28 році життя. Також в архівно-слідчій справі на молодшого брата В. Недайкаші Михайла є згадка, що Василь повідомив батькам про смерть брата у 1927 р. [9, арк. 14]. Крім того, є інформація, що Іванові намагалися допомогти в госпіталі Лагевників, проте лікування не допомогло. Поховано Івана на цвинтарі Щипйорно.

В останніх боях 1920 р. курінь Низових Запорожців намагався діяти від оборони організовуючи поодинокі контратаки. Однією з таких контратак став наступ у районі с. Кулага, унаслідок якого кінний полк Башкирської бригади був змушений відступити. Після успішних дій низовиків Дорошенківській курінь зайняв с. Майдан Борківський, вибивши звідти 2-й полк Башкирської бригади. Далі українські війська почали розвивати наступ на с. Борків. У той час, коли курінь Низових Запорожців підійшов до переправи через р. Згар біля м. Літин, ворог скористався тим, що ліве крило військ, якими керував В. Недайкаша, було неприкритим, і завдав удару всіма силами Башкирської кінної бригади. Низовики відбили першу атаку. Червоні перегрупувалися й ударили ще раз, що змусило В. Недайкашу зібрати війська в каре та відійти до с. Кулаги [23, с. 76]. Про цей відступ В. Недайкаша згадував: «Був випадок, коли наш підрозділ оточила більшовицька кіннота, а у нас не було набоїв, можна сказати, цілковито. Треба було відійти у село і то поволі, бо поспіх міг викликати паніку. Я наказав скупченою лавою поволі відходити і пригрозив гострими карами хто не дотримається цього наказу. Після другої атаки один вояк вискочив з переляком з лави і підбіг до мене. Мене схопила правда злість і я мав намір його гостро покарати, але він промовив: «Ударте мене, бо я так боюсь». Мені зробилось на правду шкода його, все ж таки для прикладу я ударив його нагайкою /помалу/ й крикнув, аби він біг назад до лави, що він і зробив. Я розумів, що цей вояк усвідомив свою слабкість і прийшов до мене, аби я допоміг йому побороти страх. Для нього я був реальний приклад вояка-керівника».

В одному з документів засвідчено, що після відступу низовиків до с. Кулаги ворожі кіннотники під'їздили впритул до позицій Низових Запорожців і кричали: «Здавайтесь! Мы знаем, что у вас нет патронов». У низовиків справді закінчувалися набої, що змусило їх відійти на



більш вигідну для оборони позицію в с. Літинки. Відхід Низових Запорозжців змусив відійти й Дорошенківців. Червоні скористалися ситуацією й організували наступ, проте їх зупинили рушничним вогнем. Низовики відійшли в тил, а їхні позиції зайняв Кармелюцький курінь [27, арк. 1 – 4; 23, с. 77].

Незважаючи на мужній спротив українських вояків, червоним вдалося наприкінці листопада 1920 р. витіснити Армію УНР за р. Збруч. На західному березі річки польська влада роззброїла та інтернувала українських вояків. Разом із частиною побратимів В. Недайкаша опинився в таборі для інтернованих у м. Вадовіце поблизу Кракова [21, с. 89]. Через багато років В. Недайкаша згадував у листі до тітки Домки про життя в таборі: «У Польщі нас місяцями годували гнилою капустою, а зимою в бараках від холоду замерзала вода. Найгірше те, що в Польщі ми були не тільки чужими, а ще й не бажаними». У таких складних умовах окремі військові втрачали надію на те, що їхня боротьба матиме шанс на успіх, вони починали пиячити та грати в азартні ігри, щоб якось урізноманітнити табірне життя. На відміну від них В. Недайкаша мав високу мотивацію продовжувати боротьбу за українську державність й не витрачав даремно час. Зокрема, він об'єднав людей, які поділяли його погляди. Переважно це були ті, кого він знав ще до Першої світової війни, – брати Петро, Іван, Порфир, близький родич М. Сумський та Юрій Корогода. Крім того, В. Недайкаша багато читав, а також почав вивчати німецьку й французьку мови.

Наявні джерела не дають змоги точно встановити час, коли В. Недайкаша та його брати вийшли з табору. Імовірно, це сталося наприкінці 1923 р. або у першій половині 1924 р. Брати Петро і Порфир після того, як покинули табір, виїхали до Франції. Петро оселився в м. Монлюсон, деякий час працював на шинному заводі «Dunlop». Потім переїхав до комуни Клермон-Ферран, де познайомився з Франкою Коваль, яка згодом стала його дружиною. У 1931 р. у подружжя народився син Юрій. Із часом їхня сім'я перебралася до муніципалітету Рибаньяк у Новій Аквітанії, де зайнялася виноробством. Порфир влаштувався працювати на автомобільний завод «Renault» неподалік від Парижа. Крім того, Порфир, проживаючи у Франції, брав активну участь у житті української політичної еміграції. Сам В. Недайкаша залишився на території Польщі й мешкав у с. Кричильськ (нині Рівненська область). Улітку 1924 р. В. Недайкаша спробував вступити на навчання до Української господарської академії в м. Подебради, однак йому відмовили через відсутність потрібних для вступу документів.

У Польщі В. Недайкаша спочатку влаштувався працювати електриком. Про цю роботу він

згадував у листі до тітки: «Теоретично в електриці я знав порівняно більше від майстра, але на практиці нічого. На моє щастя, майстер виявився дуже порядною людиною і, коли я пояснив йому, хто я такий, він почав мене вчити на практиці, і вже через тиждень я працював набагато краще. Але електриком працювати мені довелося недовго. Працівники на фірмі почали страйкувати – і мене звільнили». Через складну економічну ситуацію в Польщі В. Недайкаша встиг освоїти багато професій, він: працював столяром, землеміром, механіком і лісозаготівельником.

Опинившись у чужій країні, В. Недайкаша часто аналізував причини поразки українців у боротьбі за незалежність. На його думку, першорядними причинами невдачі в політичній галузі були відсутність єдності, надмірна актуалізація на ідеології та незрілість частини державних діячів. В одному з листів В. Недайкаша писав: «Україна впродовж своєї історії мала тільки ватажків, які не хотіли підкорятися вождям-державникам. Ми мали князів – і ватажки їх знищували, мали гетьманів, яких також знищували ватажки. Те саме відбулося із Центральною Радою УНР. Від цього страждала держава, а по великому рахунку, народ в цілому. Від самого початку нашого національного відродження ми підходили до державного проводу виключно з партійно-політичного боку, а не з державно-національної рації, дякуючи цьому, у нас витворилися ватажки, а не вожді. Соціально-національне визволення ми бачили виключно у поваленні існуючого ладу, тому цілком не були підготовленими до утворення сильної державної влади». В іншому листі зазначено таке: «На мій погляд, однією з причин поразки Української революції 1917 – 1921 рр. була відсутність готових кадрів державних діячів. Революційні партії приділяли головну увагу гаслам та внутрішній політичній боротьбі, але не готувалися до практичного керування незалежною державою» [13, с. 157]. Із часом погляди В. Недайкаші не змінилися, що засвідчує лист до Ф. Мелешка від 30 червня 1956 р.: «Коли проаналізувати нашу історію, то виходить, що ми, українці, можемо працювати тільки стихійно. Усі наші великі зрушення були проявом стихії. В такі періоди проявляли героїзм і навіть геніальність, але цього надовго не вистачало, і ми перетворювалися на звичайне стадо, без вождів та провідної державної думки». Невдачу армії В. Недайкаша, як і більшість його побратимів, пояснював епідемією тифу та розвалом тилу.

Історик Я. Тинченко стверджує, що у 1920-ті рр. В. Недайкаша займався розвідувально-диверсійною роботою на території України [25, с. 149]. Це підтверджено в спогадах Президента УНР в екзилі (1967 – 1989) Миколи Лівичького, який засвідчував, що В. Недайка-



ша неодноразово переходив радянсько-польський кордон, нелегально працював на території УСРР і навіть контактував з Панасом Любченком [14, с. 29]. В архівно-слідчих справах на колишніх петлюрівців с. Глодоси, які зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області є свідчення, що В. Недайкаша та його брат Петро відвідували рідне село в 1926 р. і 1935 р. Наявні джерела дають підстави вважати, що інформація про перебування В. Недайкаши в рідному селі після 1920 р. є вигадкою співробітників радянських спецслужб.

Дослідник А. Руккас припускає, що роботу в розвідці В. Недайкаша почав під керівництвом Миколи Чеботаріва, який ставив підлеглим обмежені завдання. Функції В. Недайкаши розширилися після того, як начальником 2-го розвідувального відділу Генерального штабу Військового міністерства УНР в екзилі став Всеволод Змієнко. Тоді В. Недайкашу призначили на посаду начальника реферату «Наступ» і зобов'язали організувати розвідувальну діяльність на території радянської України [21, с. 90].

Зокрема, В. Недайкаша збирав і систематизував інформацію про економічну ситуацію, вивчав настрої населення й шукав потенційних союзників, готових боротися за відновлення незалежності. Про початок роботи в розвідці В. Недайкаша згадував у листі від 30 жовтня 1967 р. до одного з високопосадовців УНР: «Контакт з українцями нав'язати на той час було надзвичайно легко. Тоді йшла жвава контрабанда, якій поляки допомагали, границю можна було перейти навіть вдень. Було багато утікачів, за них ми в першу чергу й схопилися, але згодом помітили, що приблизно 50% утікачів – це агенти ЧК, решта – це люди, які потерпіли матеріально й не мали твердих політичних переконань».

За твердженням А. Руккаса, розвідувальну роботу на території радянської України під керівництвом В. Недайкаши було організовано здебільшого через прикордонні пункти, розміщені в Рівному, Острозі та с. Могиляни. Кожний пункт займався пошуком, підготовкою та перекиданням на радянський бік розвідників, завдяки яким зберігався контакт з нелегальними розвідувальними осередками або окремими інформаторами на території УСРР. Після повернення із завдання розвідник передавав одержані відомості керівникові прикордонного пункту, який мав їх ретельно вивчити, порівняти з попередніми матеріалами, занотувати і відправити до начальника реферату «Наступ» зі своїми критичними зауваженнями. Спершу було знайдено трьох постійних та одного періодичного інформаторів, створено два розвідувальні пункти з розгалуженнями в Одесі, Вінниці, Прилуках, Києві, Шепетівці та Умані, однак у 1929 – 1930 рр. унаслідок масових

арештів, пов'язаних з процесом СБУ, кількість інформаторів різко зменшилася. За таких умов вирішено відмовитися від масового проникнення вглиб території УСРР і зосередити основну увагу на роботі в прикордонних районах від Коростеня до Старокостянтинова [21, с. 91]. Водночас із розвідувальною роботою В. Недайкаша керував процесом розповсюдження періодичної преси УНР на території радянської України. Диверсійну роботу практично не проводили, траплялися лише поодинокі випадки, що пояснюється прагненням зберегти роботу агентів у секреті від радянських спецслужб.

На початку 1930-х рр. ситуацію в Україні В. Недайкаша вважав несприятливою, оскільки за його переконанням, Сталін роздав революцію й витворив таку систему, що на нову революцію в короткому часі сподіватися не можна. Уже тоді В. Недайкаша висловлював критичні зауваження до частини української політичної еміграції, яку звинувачував у надмірній актуалізації уваги на ідеологічних аспектах, політичних доктринах та помилковій оцінці ситуації в Україні. На думку В. Недайкаши, більшість українських політичних діячів, які опинилися в еміграції, уважала, що Україна їх покличе, меншість мріяла легко захопити Україну силою, лише полковник Євген Коновалець реалістично оцінював шанси на відновлення незалежності.

Діяльність В. Недайкаши в розвідці, що передбачала контакти з підозрілими особами, перетин радянсько-польського кордону, а також симпатії до Є. Коновальця викликали до нього інтерес польської поліції. У 1927 р. Сарненський повітовий староста підписав розпорядження на примусове виселення В. Недайкаши до СРСР, однак той пред'явив документ, виданий Комісаріатом у Варшаві, що дозволило йому залишитися на території Польщі. У серпні 1928 р. Т. Молдованенко, колишній вояк Армії УНР, який служив під командуванням В. Недайкаши й мав зв'язок з Є. Коновальцем, потрапив під нагляд поліції. Згодом нагляд установили й за Василем. Посилений інтерес польської поліції до В. Недайкаши змусив втрутитися польську військову розвідку, яка сповістила поліцію, що В. Недайкаша співпрацює з ними, тому нагляд не потрібний [1; 21, с. 93]. Незважаючи на такі повідомлення, поліція не припинила стеження, оскільки мала підстави вважати В. Недайкашу секретним агентом ДПУ.

У липні 1933 р. В. Недайкашу усунули від керівництва реферату «Наступ» [21, с. 94]. Деякі дослідники вважають, що підставою для звільнення могли стати підозри В. Недайкаши в співпраці з радянськими спецслужбами. Такі міркування мають підстави, оскільки в польських архівах збереглися відомості, що В. Недайкаша потрапляв до рук співробітників ДПУ під



час спроби перетнути кордон. Крім того, повстанський отаман Яків Гальчевський відверто називав Василя агентом більшовиків. На думку А. Руккаса, це лише версія, яка цілком імовірно стала наслідком особистих образ, чвар та інтриг [21, с. 94]. За припущенням О. Скрипника, причиною відставки В. Недайкаші могли стати критика впливових українських політиків в еміграції та власне бачення розвитку розвідвальної служби [22, с. 119]. На нашу думку, усунення В. Недайкаші обумовлено комплексом причин: через інтерес до нього польської поліції та співробітників радянських спецслужб він не міг якісно виконувати свої функції; частина українських політиків йому не довіряла через підозру в контактах з радянськими спецслужбами чи критичні зауваження на свою адресу; розвідка працювала не так ефективно, як того вимагав уряд УНР в екзилі.

Згодом історія про співпрацю В. Недайкаші з радянською розвідкою знайшла продовження. У 1933 р. він запланував виїхати до Франції, де вже кілька років жили його брати. Принагідно В. Недайкаша поширив інформацію про розрив з проводом УНР і бажання співпрацювати з ОУН. У Франції на нього вийшов агент «Панас», який запропонував працювати на радянську розвідку. В. Недайкаша дав згоду. У радянських документах В. Недайкаша отримав оперативний псевдонім «Жук». Агент «Жук» дав зрозуміти вербувальникам, що готовий розповісти інформацію про структуру розвідки УНР на території України, українсько-польську агентуру, мережу прикордонних пунктів, джерела фінансування, а також надати характеристики керівного складу УНР, якщо йому щедро заплатять. Сума, яку просив В. Недайкаша виявилася великою, тому «Панас» був змушений вийти на контакт з керівництвом. За отриманими інструкціями агент «Панас» повідомив, що ОДПУ може виплатити «Жуку» аванс 5000 франків після надання інформації про склад української агентури, а після підтвердження достовірності переданої інформації гарантує виплатити ще 20000 і в подальшому платити 3000 кожного місяця. Як стало відомо із звіту співробітників радянських спецслужб, на такі умови «Жук» не погодився й висловився скептично стосовно доцільності продовження роботи з ОДПУ.

Очевидно, що В. Недайкаша вмів блефувати, щоб зацікавити агентів ОДПУ. Перші зустрічі він проводив удома в одного з братів, щоб створити у вербувальників враження про прагнення встановити довірчі відносини й готовність іти на контакт, якщо йому нададуть фінансування. У лютому 1934 р. «Жук» передав перші дані, які стосувалися агентури УНР. «Жук» запевнив «Панаса», що через зайнятість на польових роботах передача потрібної ОДПУ інформації займе близько трьох місяців. Наступна зустріч

пройшла в м. Бордо, на якій «Жук» передав звіт об'ємом близько 40 аркушів й наголосив, що це лише початок плідної співпраці. При цьому, як повідомляли співробітники ОДПУ, «Жук» виказав бажання зменшити фінансові апетити через те, що терміново потребує грошей. Перевірка засвідчила, що передана «Жуком» інформація застаріла, проте йому вдалося переконати «Панаса» продовжити фінансування.

Співробітники ОДПУ не довіряли В. Недайкаші й установили за ним стеження. Крім того, агент «Сук», що діяв у рідному селі «Жука», писав йому листи, які видавав за листи від матері, однак В. Недайкаша помітив фальсифікацію, а також дізнався про встановлений нагляд. Незважаючи на це, він робив вигляд щирої зацікавленості в співпраці з ОДПУ. 23 квітня 1934 р. «Жук» зустрівся з «Панасом» в Парижі й погодився повернутися до Варшави, запевнивши, що вже навіть вів листування про повернення з В. Змієнком. Наприкінці зустрічі В. Недайкаша знову попросив велику суму грошей для того, щоб розрахуватися з боргами й виїхати до польської столиці.

Після зустрічі в Парижі «Жука» передали агенту «Кіндрату». На першій зустрічі з новим куратором «Жук» повідомив, що не отримав від В. Змієнка схвальної відповіді про повернення до Польщі, однак передав співробітнику ОДПУ інформацію про зв'язок УНР з низкою країн. Як згодом виявилось, ця інформація не мала жодної цінності.

У серпні куратори з ОДПУ вимагали від В. Недайкаші передати ферму брату й виїхати до Варшави. При цьому йому гарантували щомісячну оплату. 4 вересня 1934 р. агент «Петро» отримав інструкції від керівництва, які стосувалися поїздки «Жука» до Варшави призначеної на 15 вересня. Співробітники ОДПУ висловлювали готовність компенсувати В. Недайкаші вартість ферми. Першорядним завданням для «Жука» в Польщі було з'ясування імен агентів УНР, які діяли на території радянської України, і передача цієї інформації ОДПУ. Планувалося, що 8 вересня Петро Недайкаша почне керувати фермою «Жука», а «Жук» після зустрічі з агентом «Кіндратом» у м. Бордо отримає конкретні завдання для їх реалізації у Варшаві. Крім того, співробітники ОДПУ погодилися виплачувати «Жуку» кожного місяця 1000 франків, проте запланована на 15 вересня поїздка до Варшави не відбулася.

Шукаючи різні приводи В. Недайкаша, відкладав поїздку до Варшави, однак все ж таки здійснив її 6 травня 1935 р. У Польщі «Жук» перебував майже два місяці, а після приїзду повідомив «Кіндрату», що не виконав поставлені завдання. Агент «Кіндрат» передав кураторам інформацію про те, що «Жук» дізнався зовсім мало про українську розвідку та й по-



забував прізвиська, які боявся записувати, зате розповідав про підготовку спецслужбами УНР теракту проти першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора й другого секретаря ЦК КП(б)У Павла Постишева та завдання від Президента УНР в екзилі Андрія Лівичького: об'єднати у Франції колишніх українських військовиків й організувати їхню перепідготовку.

Після повернення «Жука» з Польщі агент «Кіндрат» інформував начальство, що «Жук» обманює ОДПУ, а всю інформацію від нього підготував В. Змієнко, проте радянські куратори ще мали плани на В. Недайкашу. У жовтні 1935 р. його намагалися залучити до агентурної роботи в таборі ОУН, однак це також було безрезультатним. Поступово інтерес радянських спецслужб до «Жука» згасав, остаточно з ним обірвали контакт у травні 1936 р. У 1952 р., коли В. Недайкаша здобув посаду заступника голови Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції, співробітники НКВС зрозуміли, що вони тривалий час фінансували агента розвідки УНР, який проник у їхню мережу та займався дезінформацією. Деякі дослідники висловлюють припущення, що «співпраця» з ОДПУ була особистою ініціативою В. Недайкаші для отримання грошей на ферму, однак на нашу думку, така операція не можлива без поінформованості на найвищому рівні: ймовірно Президент УНР в екзилі А. Лівичький, а також начальник розвідки В. Змієнко корегували роботу В. Недайкаші.

Проникнення в радянську агентуру дозволило В. Недайкаші здобути цінну інформацію. В. Недайкаша дійшов висновку, що жодна держава не засилає такої кількості агентів до інших країн, як СРСР. На думку В. Недайкаші, радянська агентура в українському емігрантському середовищі має подвійну мету: розвідка та розклад української еміграції, а також здобуття політичного впливу на Заході через використання можливостей еміграції.

На особистому досвіді В. Недайкаша переконався, що радянські агенти завжди прикидаються палкими антисоветчиками, для пошуку однодумців в емігрантських колах, а потім використовують їх, щоб посіяти недовіру до політичних діячів еміграції. Свої дії радянський агент завжди пояснює тим, що це для розвитку національних інтересів. За словами В. Недайкаші, досить часто радянські агенти розпалювали амбітність українських політичних діячів. Зокрема, залучившись довірою вони запевняли того хто підпав під їхній вплив, що саме він, може врятувати Україну, а решта діячів – просто нездари. Так агент викликав симпатії в емігрантського діяча, а потім маніпулював ним у своїх цілях.

Агентура комплектувалася шляхом вербування з-поміж емігрантів, а також з тих, хто нібито емігрував із СРСР останнім часом. Вер-

бування рядових агентів з-поміж емігрантів проводилося доволі просто. До обраної особи прибував радянський агент і пропонував працювати на совіти переважно за гроші. Спершу гроші виплачували регулярно, незалежно від виконаної роботи, а потім платили лише за подані розвідувальні відомості, а пізніше намагалися не платити зовсім, посилаючись на те, що завербована особа виконує свій патріотичний обов'язок. Бувало, що протягом якогось часу агента залишали в спокої, однак потім знаходили й вимагали продовження роботи.

Дрібні агенти для контррозвідки не становлять великої небезпеки, тому не слід прикладати особливих зусиль для їх розкриття. Цілком зрозуміло, що на місце розкритого агента совіти завербують нового, натомість великий агент значно небезпечніший, особливо той, який має доступ до державних таємниць. Більш цінних агентів вербують досить обережно. Спочатку його довго і терпляче вивчають за різними напрямками, а вже потім намагаються завербувати й за умови успіху платять таким агентам досить добре.

Викрити радянського агента досить складно. На думку В. Недайкаші, допити без прямих доказів майже ніколи не дають бажаних результатів. Одним з ефективних засобів для розкриття ворожого агента є перевірка його фінансових можливостей. Допомога різних родичів, яка нібито надається з інших країн, часом є добре замаскованим джерелом надходження грошей із СРСР. Часто для втаємничення джерел фінансування, відкривали фіктивне підприємство, на рахунки якого надходили кошти. Для еміграції цей прийом застосовувався нечасто, оскільки совіти, таким агентам здебільшого довіряють не повною мірою.

Наостанок В. Недайкаша рекомендував розвідникам усіх рівнів завжди використовувати альтернативні канали інформації й ставитися до отриманих даних із здоровим скептицизмом.

У Франції В. Недайкаша займався фермерством. Разом з братом Порфиром та другом Яковом Панасом винайняв ферму в с. Ла-Пастоль департаменту Йонна, яку допоміг знайти друг В'ячеслав Лазаркевич. Ферма була доволі великою, загальною площею 98 гектарів. Від ферми до м. Санс було близько 20 км, а до французької столиці 130 км. Відомо, що В. Недайкаші вдалося стати досить успішним фермером: він вирощував переважно злакові, а також мав велику кількість худоби, кроликів і домашньої птиці. Викупити ферму вдалося лише через декілька десятиліть завдяки спільним зусиллям та взятій позиції від банку. Ферма перебувала в колективній власності Василя, Порфира й родини Панасів. Брати не мали прямих спадкоємців, тому передали свою частку ферми в спадок дочці Я. Панаса – О. Онищук (Оніс).



У Франції В. Недайкаша вів активну громадську діяльність, підтримував контакт з декількома українськими організаціями. Зокрема, улітку 1939 р. на території його ферми діяв наметовий табір пластунів [20, с. 40]. Після початку Другої світової війни В. Недайкаша закликав українців вступати до лав збройних сил Франції. У листопаді 1939 р. ситуація ускладнилася, оскільки до Франції прибули польські урядовці, які намагалися залучити українців до свого війська. У відповідь на такі спроби управа Українського Народного Союзу схвалила відозву, щоб українці не записувалися до польського війська, а йшли до лав французької армії [20, с. 69]. Як відомо, до французької армії залучили близько 6000 українців. Улітку 1940 р. Франція зазнала поразки в протистоянні з німцями, а українців, що стали на захист французької республіки й не загинули на полі бою, у наступні місяці демобілізували, деякі з них вирушили на будівництво інфраструктурних об'єктів або долучилися до руху опору.

Після поразки Франції в військовій кампанії 1940 р. В. Недайкаша, як досвідчений розвідник, намагався не привертати зайвої уваги й зробив вигляд, що зосередився на фермерській діяльності. Насправді він допомагав українським націоналістам – мельнеківцям і бандерівцям, а також усім, хто боровся за незалежність України. Знайомство з молодшим поколінням борців за незалежність викликало в В. Недайкаші відчуття розчарування, про що він писав одному з високопосадовців уряду УНР в екзилі: «Запросив до себе на ферму бандерівців на тиждень-два. Ми постановили щодня по декілька годин вживати на обговорення конкретних політичних питань. Вже у перший день стало помітно, що їх це мало цікавить, а один з них кожні п'ять хвилин дивився на годинник, а потім спішно біг в іншу кімнату. На третій день я вже запитав, що його так цікавить. Виявилось, що польські радіопередачі з Лондону, які по змісту були надзвичайно слабкі, але сенсаційні, сенсації які ніколи не підтверджувалися на ділі. «О, кажу, Панове, якщо вас цікавить це, нам немає чого говорити. Сенсації в політиці бувають тільки в уяві. На ділі сенсацій немає. Життя та боротьба потребують праці та зусиль». Я їх попросив їхати туди, відкіля вони приїхали». У результаті набутого негативного досвіду роботи з різними політичними групами української еміграції під час Другої світової війни В. Недайкаша остаточно переконався в тому, що еміграція неспроможна вибудувати ефективну стратегію до відновлення незалежності України.

Через багато років у листі до тітки Домки, яка проживала в Україні, В. Недайкаша писав, що під час Другої світової війни розмірковував про повернення на батьківщину, однак після того, як дізнався, що німці роблять на окупованих

територіях, звернувся до місцевих лікарів, які допомогли отримати таку довідку, яка забороняла Василю і його брату Порфиру покидати Францію через ризик для здоров'я. Можна припустити, що В. Недайкаша, як досвідчений агент, переконав німців у прагненні повернутися в Україну, а потім одержавши згоду на відправлення на окуповану територію, надав довідку, яка це унеможливлювала, щоб забезпечити себе від вивезення на примусові роботи до Німеччини.

Після завершення Другої світової війни В. Недайкаша продовжив активно співпрацювати з українськими організаціями у Франції, листувався з генералом Олександром Удовиченком і М. Ливицьким. Відновив контакт з побратимами, з якими служив у Дієвій армії УНР – Ф. Мелешком, М. Сумським і Прядком. Не полишив фермерства, багато читав, займався суспільно корисною діяльністю.

У суспільній діяльності пріоритетним для В. Недайкаші стали робота над антирадянською пропагандою та встановлення контактів із силами, які намагалися протистояти зростанню впливу СРСР у Європі. За його переконанням, захід міг виступити союзником українців у боротьбі з Росією, однак при цьому В. Недайкаша наголошував, що це можливо тільки за умови збереження безпеки для заходу від радянського режиму. У публічних виступах, а також у письмових зверненнях до діячів еміграції він застерігав, що надмірна віра в західну підтримку Україною політичної суб'єктності, а національну еліту позбавить можливості творчо мислити. В одному з публічних виступів він проголосив: «Нас цілком засліпило переконання у тому, що нас врятує тільки цивілізований Захід. Це привело до того, що ми втратили духовну самостійність і почали плентатися у хвості різних теорій та ідеологічних штампів, яких завжди було чимало у країнах західної демократії. Більше того, некритичне захоплення гуманітарними ідеями заходу привело нас до поразки у 1917 – 1921 рр. та наслідків світової війни 1939 – 1945 рр., які ще й сьогодні спустошують наш край та розбещують еміграцію».

Тези деяких українських політиків, які намагалися переконати потенційних західних партнерів у тому, що більшість населення УРСР симпатизує заходу, В. Недайкаша вважав не тільки хибними, але й шкідливими, оскільки вони дезінформують захід, а ще більше дезінформують еміграцію, яка починає мимохідь вірити у власні фантазії. У листі від 6 листопада 1956 р. до Ф. Мелешка він іронізує з цього приводу: «Які ми диваки, мріємо про державу, а в ній все зберігається у тому ж стані, про який писали давні літописці: «Земля наша велика і багата, а порядку у ній немає, прийдіть



і володійте нами». За глибоким переконанням В. Недайкаші, для досягнення незалежності еміграція повинна діяти за підтримки заходу та у співпраці з російським народом, який треба переконати в безперспективності радянського режиму.

У післявоєнний період В. Недайкаша став свідком посилення ідеологічної поляризації української політичної еміграції, що викликало у нього глибоке розчарування. Публічно він рідко критикував дії уряду УНР в екзилі, однак часто ділився власними міркуваннями з цього приводу в листах до Ф. Мелешка, Прядка і брата Петра. В одному з таких листів до Ф. Мелешка В. Недайкаша резюмував: «Сучасний уряд вже з перших кроків своєї діяльності створив кризу, яка ніяк не закінчиться. За цей час я розробив детальні плани діяльності уряду та роботи окремих міністерств. Все це було представлене головою уряду, але на тому й закінчилося. Міністри не захотіли займатися державною працею, а проводили час у безкінечних суперечках». В іншому листі В. Недайкаша визнав, що покладав великі надії на зміну ситуації новим Президентом УНР в екзилі М. Лівіцьким, оскільки він декілька тижнів жив на фермі у Василя й змінив деякі позиції щодо діяльності еміграції, проте потім, на думку В. Недайкаші, потрапив під вплив поганих радників і повернувся до політики попередників.

Саме тоді В. Недайкаша зробив невтішний висновок, що уряд УНР в екзилі – це еміграційний клуб за інтересами. На його думку, було б більше користі, якби еміграція розв'язувала соціальні питання та вкладала свої гроші в добрі справи. Державна політика еміграції насправді не мала жодної вартісної цільової програми, завдяки якій можна досягти політичних результатів. Ще більш критично він окреслив діяльність еміграції в листі до брата Петра: «У мене таке враження, що наша еміграція висохла духовно, чуттєво і навіть фізично». Незважаючи на те, що В. Недайкаша втратив віру в ефективність роботи еміграції, він ніколи не втрачав надії на відновлення незалежності України, що засвідчено в листі до Ф. Мелешка від 30 червня 1956 р., у якому він стверджує: «Не думай, що я песиміст. Я тільки песиміст до нашої персональної долі, а в Україну вірю. Можливо, пройде ще одне покоління, але Україна обов'язково здобуде незалежність» [13, с. 170].

У другій половині 60-х рр. йому вдалося встановити контакт з родичами, які проживали в Україні. Він розпочав листування з тіткою Домкою, кузиною та сестрою Марією. Тітка часто писала племінникові, у листуванні вони ділилися спогадами про дореволюційне життя, обговорювали літературу, а також обмінювалися господарським досвідом. Марія, яка пройшла через сталінські табори, деякий час бояла-

ся відповідати брату. Завдяки їй В. Недайкаша дізнався подробиці про труднощі, які трапилися в рідні після встановлення радянської влади. Батька В. Недайкаші, Дениса, звинуватили в контрреволюційній діяльності та заарештували на початку 30-х рр. Пробувши у в'язниці декілька тижнів, він помер. Хрещеного батька, у якого Василь переховувався у квітні 1920 р., заарештували в 1929 р., у 1933 р. відпустили на свободу, однак знову заарештували в 1937 р. і згодом розстріляли [7; 10]. Сестра Єлизавета померла під час Голодомору. У 1931 р. сестри Марія та Ольга опинилися в концентраційних таборах. Першого чоловіка Марії – Дмитра Хоружого, який воював під командуванням В. Недайкаші, а в 1926 р. повернувся в Глодоси, ув'язнили за антирадянську діяльність 1929 р. й призначили покарання 10 років позбавлення волі [8, арк. 29]. Брата Михайла звинуватили в тому, що він виступав проти організації колгоспів і суцільної колективізації [9, арк. 5]. Михайла разом з дружиною Ганною Зубко і сестрою Марією заслали до табору в м. Біломорськ. Протягом тривалого часу М. Недайкаша працював на лісопильні. Складні умови праці, недоїдання та важкий клімат підірвали його здоров'я, він захворів на туберкульоз і помер у 1942 р. Марії вдалося повернутися з табору, вона вдруге вийшла заміж та оселилася у м. Вознесенськ, куди забрала матір. Марія влаштувалася на роботу до колгоспу, тяжко працювала і за сумлінну працю отримала орден Леніна.

Наприкінці 60-х рр. через проблеми із здоров'ям В. Недайкаша поступово відходив від активної громадської діяльності, але продовжував спостерігати за міжнародною політичною ситуацією. Зокрема, його увагу привернули події 1968 р. у Чехословаччині. Аналізуючи події, які відбулися в Празі, В. Недайкаша дійшов висновку, що радянський імперіалізм безідейний, він втратив революційний фанатизм. Це засвідчує інтелектуальну слабкість режиму. У травні 1968 р. В. Недайкаша став свідком масових протестів у Франції, яким дав таку оцінку: «Ці виступи хочуть виставити як соціальну боротьбу, в дійсності це не так. Насправді це боротьба проти Президента Шарля де Голля». Через рік В. Недайкаша зробить висновок, що відставка де Голля – це крок назад для Франції й усього світу, оскільки на своїй посаді він міг розв'язати низку економічних, політичних і соціальних проблем. Також В. Недайкаша пильно спостерігав за ситуацією на Близькому Сході. Він недооцінював Ізраїль і вважав, що ця країна не впорається з новітніми викликами, які перед нею виникли.

У цей час справжньою радістю для В. Недайкаші було спілкування з дітьми О. Оніс, які жили разом з ним на фермі. Він багато читав, зокрема й українських письменників, особливо цінував



творчість Юрія Яновського та Олеса Гончара. Крім того, захоплювався режисерським талантом Олександра Довженка, що інколи викликало гарячі суперечки з братом Порфиром.

В останні роки життя В. Недайкаша мав проблеми із здоров'ям: скаржився на роботу серця і органів травлення. 18 квітня 1972 р. він помер, причина смерті – рак легенів. 19 грудня 1973 р. у лікарні м. Санс помер Порфир. Інший брат Петро встиг зустрітися з сестрою Марією та тіткою, яких не бачив понад 60 років. Сестра Марія дожила до глибокої старості й дочекалася відновлення незалежності України.

Зазначимо, що в біографії В. Недайкаші багато яскравих і водночас трагічних сторінок. Він мріяв про зовсім інше життя, проте війна, а потім революція внесли свої корективи. Таким було життя цілого покоління українців, які в 1917 – 1921 рр. обрали шлях боротьби за українську державність. Їхні біографії потребують подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. SAW, sygn. arch. I.303.4.2702
2. Авраменко Н. Спомини запорожця: Документальне видання. Київ, 2007. 456 с.
3. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2021 рік. Етюди у червоному, чорному та синьо-жовтому кольорах про участь елисаветградців у революції 1917 – 1921 рр. Кропивницький, 2020. 340 с.
4. ГДА СЗРУ. Фонд 1. Справа 1812. Том 1.
5. ГДА СЗРУ. Ф. 1. Спр. 12628. Т. 3.
6. ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 1. Спр. 53.
7. ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Спр. 4643.
8. ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Спр. 10355.
9. ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Спр. 12083.
10. ДАКіро. Ф. П-5907. Оп. 2-р. Спр. 13974.
11. Дяченко П. Г. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. Київ, 2010. 448 с.
12. Коваль Р.; Моренець В.; Юзич Ю. «Подебрадський полк» Армії УНР. Т. 2. Київ, 2017. 376 с.
13. Ковирьов А. Василь Недайкаша: Глодоський патріот і мислитель, сотник армії УНР, повстанський отаман, державний діяч в еміграції. Новоукраїнка, 2013. 239 с.
14. Ливицький М. ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками. Мюнхен – Філадельфія, 1984. 72 с.
15. Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції // «Літопис Червоної Калини» VI. Ч. 7–8. Липень-Серпень. Львів, 1934. С. 20 – 24.
16. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // «Літопис Червоної Калини» VII. Ч. 1. Січень. Львів, 1935. С. 10 – 14.
17. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // «Літопис Червоної Калини» VII. Ч. 4. Квітень. Львів, 1935. С. 14 – 17.
18. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села) // «Літопис Червоної Калини» VI. Ч. 1. Січень. Львів, 1934. С. 10 – 14.
19. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомин з часів боротьби за визволення одного села) // «Літопис Червоної Калини» VI. Ч. 2. Лютий. Львів, 1934. С. 5 – 9.
20. Небелюк М. Під чужими прапорами. Париж, 1951. 207 с.
21. Руккас А. Він стояв на чолі військової розвідки УНР у міжвоєнний період: життя та діяльність сотника Василя Недайкаші // Військово-історичний меридіан. Електронний журнал. Київ, 2017. С. 86 – 96.
22. Скрипник О. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Київ, 2020. 344 с.
23. Тинченко Я. Війна України проти Радянської Росії в 1920 році. Київ, 2020. 420 с.
24. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга I: Наукове видання. Київ, 2007. 536 с.
25. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Книга II: Наукове видання. Київ, 2011. 424 с.
26. ЦДАВОУ. Ф. 2254. Оп. 1. Спр. 4.
27. ЦДАВОУ. Ф. 2373. Оп. 3. Спр. 4.
28. ЦДАВОУ. Ф. 3172. Оп. 1. Спр. 44.
29. ЦДАВОУ. Ф. 3795. Оп. 1. Спр. 1606.